

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/92-98>

**Mahir Qəribov**

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

mahir\_garibov@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

## **Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbu fəaliyyətində milli birlik ideyası və ideoloji məsələlər**

### **Xülasə**

XX əsr tarixində Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd bəy Ağaoğlunun milli birlik düşüncəsi və ideoloji baxışları milli mətbuatın səhifələrində öz əksini tapıb. Onun “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərində nəşr etdirdiyi elmi-publisistik, ədəbi-tənqidi məqalələrdə ictimai-siyasi və jurnalistika görüşlərinə geniş yer verilib. Bu məqalələrdə təhsil aldığı Avropa mühiti, demokratik dəyərlər prinsipi əsas yer tutsa da, millilik hər zaman onun düşüncə tərzində ön planda olub. Əhməd bəy Ağaoğlunun ictimai-siyasi fəaliyyətini əks etdirən dövrü mətbuat nümunələri təsdiq edir ki, bu nəhəng ictimai-siyasi xadim mənsub olduğu ölkə və milləti üçün yorulmadan çalışmış, dövrünün ən mühüm və aktual mövzularını qələmə alaraq müxtəlif qəzet və jurnallarda dərc etdirmişdir. Görkəmli tədqiqatçı alim, publisist, ictimai xadim, pedaqoq, yazıçı, filosof, mütəfəkkir kimi tanınan Əhməd bəy Ağaoğlu, ağır zəhmət və intellekt tələb edən sahələrin hər birində öndə gedən mübariz və mükəmməl bir şəxsiyyət idi. Ağaoğlu Azərbaycan xalqının milli oyanışına ciddi təsir göstərmiş, Azərbaycanda milli mənlilik şüurunun formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir.

**Açar sözlər:** mətbuat tarixi, “Həyat” qəzeti, “İrşad” qəzeti, Əhməd bəy Ağaoğlunun ideoloji baxışları, demokratizm və milli təfəkkürün təbliğatçıları

**Mahir Garibov**

Baku State University

PhD in History

mahir\_garibov@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

## **The Idea of National Unity and Ideological Issues in Ahmad Bey Agaoglu's Press Activity**

### **Abstract**

The ideological views of Ahmad Bey Agaoglu, one of the prominent representatives of Azerbaijan's socio-political thought in the twentieth century, are reflected in the pages of the national press. His scientific, publicist, and literary-critical articles published in the *Kaspi*, *Hayat*, *Irshad*, and *Taraggi* newspapers provide extensive coverage of socio-political and journalistic matters. Although the European environment in which he studied and the principle of democratic values are central to these articles, nationalism has always been at the forefront of his way of thinking. The press samples of the period, which reflect Ahmad Bey Agaoglu's socio-political activity of confirm that this great socio-political figure worked tirelessly for his country and nation, addressing the most important and relevant topics of the time and publishing them in various newspapers and journals. Ahmad Bey Agaoglu, known as a prominent researcher, publicist, public figure, educator, writer, philosopher, and thinker, was a fighter and a remarkable personality who led in every field that required hard work and intellect. Agaoglu had a significant impact on the national awakening of the Azerbaijani people and closely participated in the formation of national self-consciousness in Azerbaijan.

**Keywords:** press history, "Hayat" newspaper, "İrşad" newspaper, Ahmad Bey Agaoglu's ideological views, promoters of democracy and nationalism

### Giriş

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən Çar Rusiyasında baş verən hadisələr, siyasi-ictimai gərginliklər, xalqların oyanış prosesi bu dönmə nəşr olunan mətbu orqanlarda ətraflı şəkildə əks etdirilir. Mövcud durum analiz edilir, müxtəlif ideoloji baxışlar süzgəcdən keçirilir və elmi yeniliklər xalqa təqdim olunurdu. Ə. Ağaoğlu Çar Rusiyasının ictimai-siyasi durumunu təhlil edərək onun tarixi mənzərəsinə nəzər salır, müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini açıqlayır və bu siyasəti həyata keçirənlərin imperiyapərəst düşüncəsini kəskin tənqid edirdi.

XIX əsrin 90-cı illərindən "Millət nədir?" sualına cavab axtarmağa başlayan, Qərb maarifçiliyi zəminində formalaşmış böyük mütəfəkkir, ümumtürk problemləri ilə məşğul olarkən gənc yaşlarından milli-azadlıq hərəkatlarının təsiri ilə milli özünüdərk etmə prosesini keçərək mükəmməl milli intibah, milli azadlıq konsepsiyasına, fikrinə gəlmişdir ki, hər hansı millət özünə ehtiram tələb etməklə bərabər, başqa millətlərdən olanlara da hörmət bəsləməlidir. Əhməd bəy Ağaoğlu türkçülük haqqında fikirlərini "Yeni türklər və panislamizm", "Millət və millətçilik", "Bizim millətçilər", "İslam və türk aləmi", "İttihad" və "Tərcüman", "Türk aləmi" və s. kimi məqalələrində şərh etmişdir. "Kaspi" qəzetində dərc olunan "Bizim millətçilər" adlı məqaləsində o qeyd edirdi ki: "Millətçilik özlüyündə hörmətə layiq, hətta əzəmətli bir hadisədir, belə ki, o, xalqların həyatında zəruridir. Mən belə düşünürəm ki, bəşər təkamülü tarixində insan qəlbinin dindən sonra ikinci böyük tapınağı millətçilikdir. O, tarix boyu misilsiz hünərlər qaynağı olmuş və olacaqdır. Onsuz bir çox xalqlar hələ də özgələrin əsarəti altında inləyərdi və onun sayəsində çoxları hələ özlərinə çıxış yolu tapacaqlar" ("Kaspi" qəzeti, 1903).

Çar Rusiyasının 1905-ci il 17 oktyabr manifesti ziyalılar, qələm adamları arasında ciddi fikir oyanışı yaratdı və xalqa vəd olunan "söz, mətbuat və vicdan azadlığı" ideyası yeni mətbu orqanların yaradılmasına təkan verdi. 1905-ci ilin dekabr ayının ortalarında Azərbaycan mətbuatı tarixinə iki qəzet qədəm qoydu. Bunlardan birincisi proletar düşüncəsinin daşıyıcısı olan "İzvestiya soveta Raboçix Deputatov" qəzeti dekabrın 16-da işıq üzü gördü. Ondən bir gün sonra isə sahibi imtiyazı və redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlu olan "İrşad" qəzeti oxuculara çatdırıldı. "İrşad" qəzeti təsadüfdən deyil, zərurətdən, milli təəssübdən və zamanın tələbindən meydana gəldi. 1905-ci ilin dekabr ayının 17-də ilk sayı işıq üzü görən "İrşad"ın müsəlman və türk dünyasına ünvanlanan "birlik, bərabərlik və qardaşlıq" ideyası ətrafına dövrün tanınan qələm sahibləri cəm oldular. Onlar arasında başlıca ideya və fikrin önəmli xarakter daşdığına təsdiq olunduğunu görürük: "Azadlıq!"

Əhməd bəy Ağaoğlunun oxuduğu təhsil sisteminə, jurnalist olaraq yazdığı məqalələrdə, redaktoru olduğu qəzetlərdə, nəşr etdirdiyi kitablarda, fəallıq göstərdiyi dövlət və ictimai qurumlarda onun əsas həyat amalı azadlıq olmuşdur. Buraya həm fərdin, həm toplumun, həm də yaşadığı mühitin azadlığını daxil etmək mümkündür (Yaqublu, 2019, s. 157). "İrşad" sözünün lüğət mənası "yol göstərən", yəni yolu işıqlandıran deməkdir: "Qəzet öz fəaliyyətini 1908-ci ilin iyun ayının 25-dək davam etdirdi, fəaliyyəti dönməndə yalnız Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr olundu. Əhməd bəy Ağaoğlu bütövlükdə qəzetin 1905-1906-cı illərdə 116 sayının redaktoru olub. Qəzetin 1906-cı ilin fevral nömrələri Üzeyir Hacıbəylinin müdirliyi, mart ayında isə bir neçə sayı müvəqqəti baş mühərrirliyi ilə işıq üzü görüb. 1907-ci ildə isə 1-ci saydan 15-ci say kimi Haşım bəy Vəzirovun redaktəsi ilə nəşr olunub. M. Ə. Rəsulzadə isə "İrşad"ın 11 sayını (46-57-ci nömrələrini) redaktə edib. Qəzetin ilk sayında elan olunduğu kimi "Hər həftə fars dilində dəxi bir vərəqəsi" Əbdül-Məmalik Fərahinin redaktorluğu ilə oxuculara çatdırılıb, qarşıya qoyulan məqsədlər həyata keçirilib. Mətbuat tarixi araşdırıcıların apardıqları statistikaya görə, "İrşad"ın dörd il ərzində 536 sayı çap olunub. "Hürriyyət, müsavət, ədalət" şüarı ilə nəşr olunan bu mətbu orqanın nəşiri 1881-ci ildə Bakının Sabunçu kəndində neft milyonçusu Mehdiqulu bəyin ailəsində dünyaya gələn İsa bəy Aşurbəyov idi. O, Azərbaycan tarixinə xeyriyyəçi, nəşir və publisist kimi daxil olub. "Dəvət", "Şəlalə", "Nicat", rusca çıxan "Baraban" satirik jurnal və qəzetlərin nəşiri olan İ. Aşurbəyov "İrşad"ın çapında da yaxından iştirak edib ("Azərbaycan" qəzeti, 1991).

## Tədqiqat

Əhməd bəy Ağaoğlu milli mətbuat səhifələrində dünyada türk xalqının tarixindən milli fəxr hissilə yazırdı: "Nəslim əsil, elim nəcib, qanım təmizdir. Yurdum əvvəlcə Orta Asiyanın yüksək yaylası idi. Sonra daşqın bir qanın həmlələri ilə əcdadım Şərqə, Qərbə, Şimala və Cənuba yayılmışdır. Məmləkətlər basmışlar, dövlətlər qurmuşlar, mədəniyyətlər meydana gətirmişlər. Ulularımız əvvəlcə sadə yaşarlardı, xalqla oturub-durarlardı, qanuna baxarlardı, haqqa və qurultaya itaət edərlərdi. El ağaları, oba böyükəri, ölkə tar-xanları haqqı qorumaqdan, doğrunu söyləməkdən, azğınlara hədlərini bildirməkdən və qoluzorluluğa qarşı çıxmaqdan çəkinməzlərdi. Bu hal davam etdikcə elim qüvvətli və ellər arasında hörmətli idi" (Mirəhmədov, 2014, s. 181).

"İrşad"ın nəşri ilə jurnalistika tariximizdə "İrşad"çılar nəslı yetişdi ki, onların sırasında Üzeyir Hacıbəyov, M. Ə. Rəsulzadə, F. Ağazadə, Ö. F. Nemanzadə, Q. Qarayev, A. Y. Talıbzadə, M. S. Axundov, A. Sur, S. M. Əfəndiyev, M. Hadi, N. Vəzirov, M. Ə. Sabiri göstərmək olar. Gündəlik nəşr olunan bu qəzet ədəbi, siyasi, elmi, iqtisadi və ictimai qəzet idi. Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyini önə çəkən "İrşad" islamın elmi-fəlsəfi tərəflərinə diqqət yönəldirdi. İnsan azadlığının bu dini dəyərlərlə eyniyyət təşkil etdiyini vurğulayır və müsəlman həmrəyliyinə qarşı olanların "danos"larına baxmayaraq dövr üçün aktual olan kəsərli yazıları dərc edirdi. Dövrün görkəmli ədib, şair və publisistlərini ətrafına toplayan "İrşad" təkcə xalqın gedəcəyi yolu göstərmir, qarşıya çıxacaq çətinlikləri, məzhəb ixtilaflarını qələmə alır, cəmiyyəti birləşdirəcək dəyərləri təbliğ edirdi. "İrşad" yeni qurulacaq dövlətin, azadlığa çıxacaq Azərbaycan naminə çalışır, gündəlik işin, yaşanacaq ideyaların düsturunu müəyyənləşdirirdi. Bu düstur, yaşam və düşüncənin formatı "Tərcüman"ın redaktor və nəşiri İsmayıl bəy Qaspralının "dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyası idi. Az sonra bu ideya əsasında formalaşan və mahiyyət baxımından daha geniş vüsət olan, həmçinin Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən formulə edilən "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ideyası artıq "İrşad"ın formalaşdırdığı milli istiqamət, vətəndaşlıq məfkurəsi idi.

Əhməd bəy Ağaoğlu türklərin soykökünün tarixinə müraciət edərək onların müstəqil dövlət qurduqları dövrləri yada salır və azadlığı insan şüurunun cövhəri adlandırırdı. Əhməd bəyin fikrincə, hər bir insan milli əxlaq və mənəviyyətin müqəddəs normalarından biri olan vətənpərvərlik hissinə malik olmaqla yanaşı Vətən yolunda cəfaya da dözməli, torpağın hər qarışını düşməndən qorumaq üçün öz qanını belə əsirgəməməlidir. Şübhəsiz ki, Vətən də öz övladlarının qayğısına qalmalı, onların bütün hüquqlarını təmin etməlidir. Belə olduqda xalq bir qaya olub düşmən hücumlarının qarşısına siper çəkir. Siyasi plüralizmi önə çəkən Ə. Ağaoğlu Rusiyada fəaliyyət göstərən firqələrin fəaliyyətini də işıqlandırır. O, "Rusiyanın hal-hazır" məqaləsində "İstibdadıyyun və məşrutıyyun" istiqamətində olanların, yəni monarxist və inqilabi partiyaların fəaliyyəti barəsində məlumat verir, onların yaranma səbəblərini, fəaliyyətlərini araşdırır. Müəllif öz məqaləsində "monarxist obsolyutist", "monarxist konstitusionalist" və "konstitusionalist demokrat" firqələrinin yaranması və ictimai-siyasi islahatların zəruriliyini diqqətə çatdırır. Ə. Ağaoğlu bu mənada müasirlərini "konstitusionalist demokratlar"ın üzərinə yönəldərək yazırdı: "Bu firqə Rusiyada ən böyük, ən güclü firqələrdəndir: cəmi Rusiyanın pişrovları, qəlası, ərbbi-qələm və zəkası, bəyləri, xanları, professorları, yazıçıları və qəzetləri bu firqədəndirlər. Şimdiden demək olar ki, gələcəkdə hökumət və idarə bu firqənin əlində olacaqdır" (Türk Medeniyeti Tarihi, s. 550).

"İrşad"çılar Azərbaycanın gələcək istiqalını naminə əzmlə mübarizə aparır, qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi prosesləri izləyir, onlara aid analitik yazılar yazırdılar. Həmçinin Avropa və Amerika, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri də diqqətə alınır, rus, fransız, ingilis mətbuatına istinadən beynəlxalq həyat barəsində informasiyalar dərc edirdilər. Çap olunan bu yazılarda "İrşad" öz ideya-siyasi istiqamətinə, ideoloji görüşünə görə dövlətçilik və hüriyyət amalını ön planda götürür, milli müstəqillik, azadlıq duyğularını tərənnüm edirdi ("İrşad qəzeti", 1906).

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan mühitinin yeniləşməsi üçün yalnız tənqid etmir, eyni zamanda onun yollarını da göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, müsəlmanların qurtulması, onların mənəvi, maddi, hətta siyasi yüksəlişi yalnız iki məsələnin həllinə bağlıdır: – qadın azadlığı, əlifbanın islahatı. Müəllif yazırdı ki, İslam aləminin iki həqiqi düşməni bunlardır ki, bu zamana qədər müalicə olunmayan hər iki xəstəlik bu aləmi məhvə aparır (Mirəhmədov, 2014, s. 159). O daha sonralar "Millət və ziyalılar" mövzusunda toxunaraq yazır ki: "Millətə rəhbərlik edən onun əməl və arzularına

tərcüman olan zümrə” ziyalılardır. Bu zümrə “adətən millətin bir aynası olur, millət nədirsə, o da odur, o nə isə, millət də odur (Mirəhmədov, 2014, s. 201). Həqiqətən də, ziyalılar tarixdə əsl bir inqilab yaratmışlar. Əhməd bəy Ağaoğlu millətin və millətçiliyin əvvəlcə məhz Qərbdə, Avropada meydana gəldiyinə və Şərqnin bu məsələdə geridə qalmasına işarə edirdi (Ağaoğlu, 2019, s. 4). Halbuki dünya xalqlarının qanı məhz türk qanı ilə qarışdırılmışdır: “Kim bilir, bu günki hindlərin, əfqanların, farsların, cənubi rusların, lehlərin, müstəmələ cəzairilərin, tunislilərin, misirlilərin damarlarında axan qanın çox hissəsi türk irqinə mənsubdur. Türklər qoca Asiyayı, Avropa ilə Afrikayı istila etdikləri zamanlarda qanlarını əsirgəməmişlər. Bəlkə də bu bir fərmani-allah idi... Əskimiş ənasirin təzələnməsi, yekyadən vücud və həyat bulmaları üçün türk qanı ilə bəşəriyyətin aşılması, bəlkə hikməti-əzəmiyyədən bərayi-sirdir” (Mustafayev, 1973, s. 208). Onun “Türk aləmi” məqaləsində yazdığı bu fikirlərdən “bəşəriyyətin türk qanı ilə aşılandığı” nəticəsi çıxarılır. Buna görə də məhz millətçilik türk xalqlarını köləlikdən xilas edib birləşdirəcək, onlara mətanət, əzm, səbatlılıq hissi bəxş edəcək qüvvədir. Bununla belə, Əhməd bəy Ağaoğlu türkçülüylə islama qarşı qoymaq fikrindən çox-çox uzaq olaraq göstərirdi ki, türk qövmini islamiyyətdən, islamiyyəti də türk qövmindən təcrid etmək olmaz. “Xasiyyətcə olduqca mütədəyyin bir millət olan” “türklərin müqəddəratı ...islamiyyətin müqəddəratı ilə ayrılmayacaq dərəcədə mərbutdur... Biz türklər Asiyai-qərbiyyəyə atıldığımız gündən bəri kəndimizi islam deyər tanıyırıq... Tarixi-islamın doqquz yüz sənəsində islamiyyəti müdafiə, mühafizə və himayət vəzifəsini türk qövmi kəndi omuzuna almışdır... İslamiyyət türklər üçün bütün mənası ilə qövmi, (irqi) bir dindir” (Mustafayev, 1973, s. 208).

Beynəlxalq həyata aid yazılarda dünyanın mütərəqqi ölkələrinin dövlətçilik təcrübəsi, onların siyasi və hüquqi sistemləri Azərbaycan insanına çatdırılırdı. Ə. Ağaoğlunun silsilə şəkildə dərc etdirdiyi “Qosudarstvennı duma, ya padşahlıq şura” məqaləsi bu baxımdan əhəmiyyətli idi. Böyük mütəfəkkir Fransanın zəngin tarixi təcrübəsinə istinad edir, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq azadlığın siyasi məzmun və mahiyyətini aydınlaşdırırdı. Məhz bu məzmunlu siyasi maarifçilik mahiyyəti daşıyan məqalələrin, analitik təhlillərin nəticəsində “İrşad”çıları Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrini, siyasi şüurunu, ədəbi-mədəni hərəkətini Qərbə, Avropaya yönəldirdi. Ümumən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Şərq və Qərb mədəniyyəti qarşıdurma şəklində deyil, ümumi vəhdətdə götürülür, integrasiyanın vacibliyi önə çıxarıldı. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal və müəllim Midhət Cöddət öz yazılarında Şərq tarixinə və islam elminə toxunur, Şərqnin möhtəşəmliyini, mədəni zənginliyini təbliğ edirdilər. Lakin bu yazılarda Şərq Qərblə üz-üzə qoyulmur, iki fərqli dünyagörüş kimi təqdim olunurdu. Xristian dünyası və islam aləmi tarixində azadlıq anlayışına münasibət bildirən “İrşad”çıları dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirir, bu mənada ictimai institutları formalaşan Avropanın bu sahədə xeyli önə çıxdığını şərh edirdilər. Fransanın timsalında Avropaya münasibət meyarını müəyyənləşdirməyə çalışan Əhməd bəy Ağaoğlu “İrşad”da dövlətçilik tarixi və nəzəriyyəsiindən danışarkən Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət ideyasını ortaya qoyurdu”.

“İrşad”da ilkin islamın təriqətlərə parçalanması pislənir, dini təfəkkürün vəhdət ideyası gücləndirilir, bədii ədəbiyyatda və publisistikada islam modernizmi əsas götürülür, islamın təməl faktorlarının bərpasına diqqət yönəldir, “Sünni-şiə ayrı-seçkiliyini” ciddi tənqid edən Əhməd bəy Ağaoğlu bu ümummilli problemin nəzəri həllinə çalışırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlu “Türk aləmi” adlı silsilə məqalələrində bunu belə şərh edirdi: “İslamiyyət cərəyanı türk aləmində müşahidə edilən cərəyanların birincisidir. Fəqət bunun zəminində digər bir cərəyan daha hüsula gəlməkdədir ki, bu da qövmiyyət, yaxud türklük cərəyanıdır... Şu iki cərəyan bəzən birləşərək, bəzən ayrılaraq imtiaz və bəzən mücadimə edərək, eyni sahə üzərində yürüməkdədir. Bunların bəxş etməkdə olduğu füyuzat eyni dərəcədə mühüm və nafe, eyni dərəcədə mübərə və müqəddəsdir (Mustafayev, 1973, s. 212).

Təriqətlərarası savaşı xalqın birliyinə əngəl olduğunu önə çəkən Əhməd bəy Ağaoğlu "Həyat" qəzetində də bu problemə toxunaraq xalqın mənəvi tənəzzülünə səbəb olan bu məsələ ilə bağlı yazırdı: "Necə ki, çox adamlara məlumdur bu axırlarda bəzi fəsad və fitnəçilər çalışırdılar ki, Qafqaz şiə və sünni müsəlmanlarının arasına büğz və ədavət salıb ortalarına cədvəl və cidal salsınlar". Bu problemləri ciddi təhlil edən Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş verən proseslərə üz tutur, qarşıdurma səviyyəsinə qaldırılmış məsələni "birlik, bərabərlik və ədalətlə" aradan qaldırmağı vacib hesab edirdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu öz tərcümeyi-halında ona yüksək ideallar aşıl原因 müəllimlərini xoş sözlərlə xatırlayaraq yazırdı: "Bu insanları xatırlarkən dərin bir hissi-şükran və minnətdarlıqdan kəndimi alamıyorum. Bunlar məndə bütün arkadaşlarımda elmə, ürfana, haqqa və həqiqətə qarşı dərin bir iman və eşqi-təvəllid edərək bizim üçün həyat yolunu işıqlandıran nurlu birer məşəl oldular. Onlar isdibdadın, zülm və cəhalətin amansız düşməni idilər" (Ağayev, 1990, s. 4).

Türkçülüynün ideoloqlarından olan Kazan tatarı Yusif Akçura "Türkçülüynün tarixi" əsərində yazır: "Ağaoğlu Əhməd bəyə, türkçülük hərəkatında xüsusi bir yer ayırmaq vacibdir – inancın-dayam. Əhməd bəy, türk millətçiliyi fikrinə, Şeyx Cəmaləddin Əfqani kimi bütün müsəlmanların, hətta bütün doğuluların həyat, xoşbəxtlik, bağımsızlıq və gələcəyi qayğısı ilə bir neçə mərhələdən keçərək çata bilmişdir" (Ağaoğlu, 2019 s. 213). O, "Tərəqqi" qəzetində dərc etdirdiyi "Millət və millətçilik məsələsi" adlı silsilə məqalələrində türk millətçiliyinin təzahürü və təsirini təmin etmək üçün "bu qövmin dinini, lisanını, tarixini, ədəbiyyatını, idealını müəliə etmək", tez bir zamanda onu xalqların tarixi inkişafının "ən parlaq mərhələsini" təşkil edən "millətçilik deyilən dövrə" çatdırmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyini göstərirdi (Ağaoğlu, 2019, s. 214).

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, milli kimliyini dərk etməyən, tarixi irsinə sahib çıxmıyan xalq dini mənsubiyyətə əsaslanmaqla mövcudluğunu sübut edə və qoruyub saxlaya bilməz. Və bu mənada Ə. Ağaoğlu "İrşad"da mənsub olduğu xalqın milli özünüdərkinə və oyanışına təkan verən publisistik yazılarla çıxış edirdi. Bu böyük mütəfəkkir "İrşad"ı Azərbaycan jurnalistikasının ən ciddi problemləri ilə məşğul olmağa yönəldir, bir sıra mətbu orqanı, o cümlədən "Həyat"ı, "Kaspi"ni, "Molla Nəsrəddin"i, "Fyuzat"ı dövrün aynası hesab edir və mətbuatı bütövlükdə cəmiyyətin ölçüsü kimi dəyərləndirirdi. Məhz buna görə də "İrşad"çıları həmişə şəxsi qərəz və intriqalardan uzaq durmağa səs-ləyir, əsəssiz mübahisələrə qarışmamağa çağırırdı. Dövrün bəzi mətbu orqanlarındakı şantajə ürəkəğrısı ilə yanaşırdı. "İrşad"ın abunəsinin aşağı düşdüyü vaxtlarda ona qarşı yönələn qarayaxma kampaniyası hallarını görən Ə. Ağaoğlu dözümlülük nümayiş etdirir və yazırdı: "Mən səmimi qəlbdən deyirəm, əgər millətim məndən narazıdır, əgər mənə qəzetə aparmağa layiq görmürsə, mən "İrşad"ı hər kəs istəsə, ona verərəm, qoy məndən yaxşıları, məndən layiqliləri aparsın, təkə aparsın, təkə bu mənbeyi-feyz və tərəqqi olan sərmayə əlimizdən çıxmasın. Axtarın, vurun, tapın, biz bu qədər zəhmətlər ilə düzəlmiş büsatı öz-gələre millət namına təslim etməyə hazırız" ("İrşad qəzeti", 1906).

Əhməd bəy Ağaoğlu milli intibahın şərtlərini bu cür müəyyən-ləşdirmişdi: siyasi və milli şüurun inkişafı, milli birlik, mədəni tərəqqiyə nail olmaqla yanaşı, orta əsr geriliyinə, mövhumat və fanatizmə, milli lovgalıq və milli ədavətə, çarizmin milli zülmünə, rus şovinizminə qarşı ardıcıl mübarizə aparmaq. İstanbul Darülfünü Hüquq fakültəsində hüquq tarixi professoru və Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyəti üzvü olarkən qələmə aldığı "Etrüsk Mədəniyyəti və bunların Roma mədəniyyətinə təsiri" məqaləsində Etrüsklərin Asiyaya gəldiyini vurğulayaraq Avropada ilk mədəniyyəti yaradanların türklər olması ehtimalını ortaya atır (Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri, 2002, s. 16). İlk türk ailə hüququ ilə ilk Hind-Avropa ailə hüququnu müqayisə edən məqaləsi də bu düşüncəsini sübuta yetirir. Əhməd bəy Ağaoğlu bu məqaləsində bir həqiqəti də açıqlayır. Türk hüququnun türklər tərəfindən hələ mükəmməl araşdırılmadığını bildirən Ağaoğlu Avropa alimlərinin də bu mövzuya etinasız yanaşdıqlarını qeyd edir. Bu mövzuda rusların mükəmməl araşdırmalar apardığını və özü də hüquq tarixində bunlardan istifadə etdiyini yazır (Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri, 2002). O, türk milliyyətçilərinin ərəb, erməni, kürdlər kimi azsaylı xalqlara müdaxilə etmədiklərini, bütün insanlığa xidmət etdiklərini ifadə edir. Milliyyətçilərin Türk millətinin özünə xas dili və ədəbiyyatı olması üçün böyük

əmək sərf etdiklərini də qeyd edir (İptidai Türk Aile Hukuku ve İptidai Hindo-Avrupai Aile Hukuku Arasında Mukayese, 1931, s. 264).

Əhməd bəy Ağaoğlunu tənqid atəşinə tutanlar köhnə fikirli insanlar, mühafizəkar şəxslər idi və bunu çox zaman sadəcə tənqid xatirinə edirdilər. Qəzetin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən məsələlərdən biri "İrşad"ın yayımına Türkiyənin hakim siyasi dairələrinin qadağa qoyması idi. Əhməd bəy Ağaoğlu "İrşad"ın 23 fevral 1907-ci il tarixli sayında yazırdı: "Sultan Əbdül Həmidin qəzetəsinin Türkiyəyə keçirilməsi şiddətli surətdə yasaq edildi, qadağan olundu. Sultan sarayından bu xüsusda rəsmi işarət vıqun bulmuş bunun üçündür ki, iki həftədən bəri Rusiya postaxanələri kimsəyə bir şey vermiyor, bana göndərilən ruznamələr dəxi yetişmiyor". Qəzetin fəaliyyətinin dayandırılmasını abunə azlığı, dil qəlizliyi, fikir mürəkkəbliyi və jurnalistika təcrübəsinin yetərinə olmaması ilə bağlayanlar bu fakta diqqət yönəltməlidirlər. Elə bu səbəbdəndir ki, XX əsrin əvvəllərindəki mətbuat nümunələri haqqında xatirələrində Abdulla Şaiq o dövrün nəşrlərini qaranlıq gecədə biri-birinin ardınca yanıb-sönən ulduzlara bənzədirdi. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatının ən parlaq nümunəsi olan "İrşad" yenilikçi mətbuat orqanı kimi öz missiyasını layiqincə davam etdirir, fikir və informasiya istehsalı ilə məşğul olurdu.

"İrşad"ın göstərdiyi yol ümumxalq yolu olduğundan sonralar istər "Molla Nəsrəddin"çi mətbu orqanlar, istərsə də "Fyuzat"çı romantik-fəlsəfi nəşrlər onun prinsiplərini daha geniş miqyasda davam etdirdilər. "İrşad"dan sonra onun əsas aparıcı yazarları dövrün müxtəlif mətbu nəşrlərində çalışır, milli jurnalistikamızın inkişafına öz töhfələrini verirdilər. Dövrün bir sıra aparıcı mətbu nəşrləri ilə yanaşı, "İrşad"dan sonra fəaliyyətə başlayan "Yeni İrşad" və "Çarixçi" deyilənlərə sübutdur. "Yeni İrşad" gündəlik ədəbi, elmi, siyasi, iqtisadi qəzet, "Çarixçi" isə "Yeni İrşad"a əlavə olunan satira vərəqəsi idi. "Yeni İrşad"ın imtiyaz sahibi və redaktoru Y. Əhmədov, baş redaktoru Mehdi bəy Hacınski idi. Qəzetin 1911-1912-ci illərdə cəmi 153 sayı işıq üzü görüb. Əhməd bəy Ağaoğlu başda olmaqla "İrşad" və irşadçıların fəaliyyəti azad cəmiyyət, müstəqil dövlət və bütöv vətən ideyasına əsaslandığından, öz dövrlərində mühafizəkar qüvvələrin açıq-aydın təzyiqlərinə məruz qalıb, sovet dönəmində panislamist və pantürkist damğası ilə "İrşad" obyektiv təhlildən kənarda qalıb.

### Nəticə

Azərbaycan-türk ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan türklərində türkçülük şüurunun oyanmasında və inkişaf etməsində çox mühüm rol oynamışdır. Böyük mütəfəkkir öz vətəninin ağıllı, qeyrətli oğul və qızlarını birləşib gələcək tarixi imtahanlara hazırlaşmağa çağırdığı zaman olmazın çətinlikləri ilə üzləşir, ancaq buna baxmayaraq "Bu yol uzun yoldur və çox cəfali, əziyyətli, zəhmətli yoldur. Bu yola girən gərək hər şeyə hazır olub, hər hərəkətə, hər müamiləyə səbr etsin", – deyərək özündən sonra böyük bir mənəvi irs yaratmışdır.

Türkçülük düşüncəsi milli birlik ideyasının ilkin mərhələsi olaraq xalqımızın milli dövlətçilik ideologiyasında, müstəqil cümhuriyyətin yaradılmasında mühüm rol oynadı. Bu sahədə böyük xidmətləri olan Əhməd bəy Ağaoğlunun əziz xatirəsi xalqımızın yaddaşında əbədi yaşayacaq.

### Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. *Tərcümeyi-hali-acizim*. Əlyazmalar İnst, Arxiv 21, sax. vahidi 403.
2. Ağaoğlu, Ə. (2019). *Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu*.
3. "Azərbaycan" qəzeti. (1991, 4 yanvar).
4. "İrşad" qəzeti. (1906, 7 yanvar).
5. "Kaspi" qəzeti. (1903, 25 sentyabr).
6. Mirəhmədov, Ə. (2014). *Əhməd Ağaoğlu*. Örgünəş.
7. Mustafayev, Q. (1973). *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi*.
8. Yaqublu, N. (2019). *Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə gətirdiyi yeni dəyərlər*. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları.
9. *Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri. Türk Tarihinin Ana Hatları*

- Eserinin Müsveddeleri* [Etruscan Civilization and Their Influence on Roman Civilization. Drafts of the Outline of Turkish History]. (2002).
10. *İptidai Türk Aile Hukuku ve İptidai Hindo-Avrupa Aile Hukuku Arasında Mukayese*. I Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Maarif Vekaleti [Comparison Between Primitive Turkish Family Law and Primitive Indo-European Family Law, 1st Turkish History Congress, Conferences, Minutes of Negotiations, Ministry of Education]. (1931).
  11. *Türkler İçinde Milli Hareket* [National Movement Among the Turks]. *Türk Yurdu*, 6, 5, 2170-2173.
  12. *Türk Medeniyeti Tarihi* [Tarih ve asar-ı Atika] [History of Turkish Civilization [History and Antiquities]]. *Türk Yurdu*, 4, 5, 1329, 550-561.